

А.Ю.Чабан (Черкаси)

Середнє Подніпров'я: біля витоків української державності.

Поряд із зовнішніми факторами, що впливали на виникнення та формування українського козацтва на Середньому Подніпров'ї, вирішальне значення мали і внутрішні мотиваційні чинники. До них слід віднести, насамперед, стремління українського народу створити державне формування, яке могло б захистити його від зазіхань агресивних сусідів.

Як показує аналіз історичних джерел, наприкінці XV-XVI ст. в Україні склалося надзвичайно скрутне становище для життя населення, взагалі для його існування. Спостерігається посилення тиску польської шляхти у всіх сферах суспільного життя.

В економічній сфері – практично повне покріпачення українського населення, використання родючих земель України, як сировинного придатку до метрополії – шляхетської Польщі. В політичному житті, – по-перше, вироблення таких законів Речі Посполитої, що ставили українське населення в повну залежність від польських магнатських родів та дрібної шляхти. По-друге, наступ на автономію українських князівств. Результатом цього процесу стало скасування Київського князівства, що привело до початкового етапу денаціоналізації українського етносу. На

етнічній території України почали виникати державні інститути сусідніх країн: Литви, Московської держави, Речі Посполитої, Молдавії. По-третє в національно-духовному плані, де відбувалися процеси полонізації та насильного впровадження католицької віри. Це були наміри полонізувати все культурне буття, примусово ввести вживання польської мови в офіційному державному житті, ведення на ній документації, що практично позбавляло український люд доступу до державних установ.

Все це викликало значний опір місцевого населення, яке повставало і втікало на землі, що були під меншим тиском. Причому, ці процеси повністю охопили і Середню Наддніпрянщину, де тривалий час населення залишалося відносно вільним.

З іншого боку, на Україну поширюється агресія мусульманського світу. Об'єднання мусульманських держав під владою Османської імперії призводить до різкого посилення їх експансії на християнські держави і, насамперед, на українські землі. Тогочасні документи засвідчують про трагічний стан їхнього населення. М.Грушевський відзначав, що “Русь уся спустошена огнем і мечем... земля... татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшися сховатися в якихось ліпше захищених місцях або фортецях. Поділля після відходу турків прислало до королівської величності послів, оплакуючи свою біду, і що більше — додаючи, що вони вже сливе готові піддатися першому сильнішому ворогові, бо вже дійшло до останньої біди” [1].

Польсько-литовська влада, якій номінально належали українські землі на Подніпрянщині, не могла і не бажала боронити населення Середнього Подніпров'я від турецько-татарських загарбників. Вона намагалася не помічати грабіжницьких нападів, аби не накликати на себе гніву і можливого нападу агресорів. Головні сили Речі Посполитої в

той час були зосереджені на стримуванні ще одного могутнього сусіда — німецьких тевтонських лицарів, які зосередилися на західному кордоні, загрожуючи в будь-який час напасти на Польщу.

Українські землі залишались наодинці з турецько-татарськими загарбниками. Цю політику викривав у 40-х роках XVI ст. український латиномовний письменник С.Оріховський. Він докоряв польсько-литовським правлячим колам, магнатам і шляхті, які не вміли й не хотіли захищати підвладні їм “руські землі”, прагнучи лише до примноження своїх маєтностей і прибутків. Ці звинувачення С.Оріховський викладає у своїх зверненнях до польського короля. Він писав: “Та доки ти живеш у Краківському замку, люд на Русі нещасливо гине.

Та ще й як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить, міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодь пов’язано й забрано разом з реманентом і худобою, без чого жодна сільська праця неможлива”[2]. Тогочасні писемні джерела переконливо свідчать про те, що український народ стояв на грані втрати своєї національної самобутності, перед загрозою повного винищення, або асиміляції з більш могутніми народами, що володіли його територією. Силою, що взяла на себе місію врятування українського народу в надзвичайно скрутну годину його існування, виступило козацтво, яке стало носієм ідеї української державності. Виникнувши стихійно, під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, у найвідповідальніший період воно переростає у суспільно-політичну силу, яка взяла на себе складне завдання спасіння українського етносу. Із стихійної сили, що займалася “добитництвом”, “ухідництвом”, козацтво набуває чітких організаційних структур, прибирає в свої лави найбільш

свідомих українських людей, а також представників інших народів: росіян, білорусів, молдаван, бере на себе загальнонародні завдання, і з цим виходить на історичну арену як значне суспільно-політичне явище.

До характеристик, що визначали козацтво як суспільно-політичну силу, яка дбала про загальнонародні інтереси, слід віднести постійні прагнення створення своїх військових формувань, козацької військово-політичної організації, якою і стала Запорозька Січ, а також визрівання ідеї про необхідність свого державного утворення, вершиною якої стала Українська козацька держава, яка виникла за часів Богдана Хмельницького.

На нашу думку, процес визрівання державотворчих ідей в середовищі козацтва почався з перших часів його виникнення і тісно пов'язаний з територією та населенням Середнього Подніпров'я і має давні корені, які сягають далеких часів. Цей висновок ґрунтується на аналізі першоджерел та значної дослідницької літератури[3].

У багатьох дослідженнях стверджується, що витoki української феодальної державності простежуються з часу існування Київської Русі, а безпосередній процес її формування співвідноситься з часом консолідації народності в Україні (приблизно XII – середина XVII ст.)[4].

Ця думка ґрунтується на тому, що, як підтверджують джерела, навіть в часи феодальної роздробленості (друга половина XII – 40-і роки XIII ст.) кожна земля в мініатюрі відтворювала політичну структуру Давньоруської держави. Князівства, наприклад, зберігли розвинутий адміністративний апарат, утримували власне військо, визначали внутрішню політику.

У XIV-XV ст., тобто в час зародження козацтва, спостерігалися суперечливі тенденції державотворчих процесів в Україні. З одного боку, була втрачена династична спадщина Рюриковичів, разом з тим, незважаючи на васальну залежність від Литви, князівства в Україні користувалися

широкими автономними правами. Київські князі зосереджували в своїх руках законодавчу, судово-адміністративну, господарсько-фінансову, військову владу. Такий устрій Київського князівства проіснував аж до 1471 року – часу скасування його автономії.

Українське козацтво стало базою продовження державотворчих ідей українського народу. Елементи автономії козацького населення були чітко означені в діяльності Черкаського та Канівського староств, а потім найповніше проявилися в діяльності Запорозької Січі. Втіленням цих процесів стало сформування в середині XVII ст. козацької держави з усіма найважливішими ознаками, суспільними відносинами, специфічними формами демократичного правління, яке перейшло від Запорозької Січі, своїм звичаєвим правом, побутом, культурою, освітою тощо.

На нашу думку, до початкового етапу зародження Української козацької держави належить період від кінця XV до 30-х років XVI ст., коли інтенсивно відбувається процес формування українського козацтва. В центрі цих змін стояло населення Середнього Подніпров'я, яке, як і раніше, становило територіальне ядро українського етносу. Населення цієї землі було носієм державотворчих традицій Київської Русі, пізніших часів. Безумовно, що в нові часи обставини значно змінилися, однак місцеве населення знову бере на себе консолідуючу роль, приймаючи велику кількість біженців, створюючи певні збройні формування для організації відсічі агресорам. Не випадково визнаними центрами українського козацтва були Черкаси, Канів, Трахтемирів, Корсунь, пізніше – Чигирин, який став столицею Української козацької держави.

Цілком незалежну політику вели черкаський староста Остафій Дашкевич (1510 – 1535 рр.) та Черкаський і Канівський староста Дмитро Вишневецький. У 1580 році канівським та черкаським старостою стає князь Олександр Вишневецький, його брат Михайло також був старостою у

цих місцях. Олександр захоплює величезні простори земель на Полтавщині і береться за її колонізацію. Під час цих походів починає формуватися військова організація староств, структура їх управління, в тому числі і цивільним життям.

У результаті “добитницьких”, “уходницьких” походів з наддніпрянських мешканців формувалися загони зі своїми виборними отаманами, які обиралися за особистими якостями, умінням вести за собою козаків, а не на династичній, шляхетській основі.

Таким чином, витоки державності українського народу сягають далеких часів. Творення соціально-класових структур на Середньому Подніпров’ї проходило швидшими темпами, ніж на інших територіях, бо ж тут традиції державності були відомі вже в скіфські часи. “І не випадково, — зазначав П.Толочко, — якраз Середнє Подніпров’я виявилось в центрі формування Давньоруської держави і її народності”[5]. Саме козацтво, в кінці XV — на початку XVI ст. стає носієм цих державотворчих традицій. Біля його витоків стояло місцеве населення середньої Наддніпрянщини, яке нагромадило значний історичний досвід на протязі століть свого існування. Проявом державотворчих процесів стала визвольна боротьба населення цієї території наприкінці XVI — 30-х рр. XVII ст., яка стала могутнім прологом до Визвольної війни середини XVII ст., в ході якої була створена Українська козацька держава.

Отже аналіз писемних джерел, що висвітлюють проблеми витоків української козацької державності, дають нам змогу сформулювати такі висновки:

—в час зародження українського козацтва на середній Наддніпрянщині виникають об’єктивні фактори зародження державотворчих ідей серед української шляхти, які знаходять підтримку серед козацтва, міщан та селян;

—на їх появу значний вплив мали — специфічність розвитку цієї землі в литовську добу української історії, наявність певних державних традицій, що перейшли з княжої доби,

поява нових форм керівництва “добитницькими” та “уходницькими” ватагами;

–визначальну роль на виникнення та розвиток державотворчих ідей мала діяльність напівавтономних Черкаського та Канівського староств, самостійницька діяльність старост, і, особливо, Остафія Дашкевича та Дмитра Вишневецького;

–державотворчі ідеї населення Середнього Подніпров’я знайшли своє відображення в утворенні і діяльності Запорозької Січі, де розквітли самобутність демократичного правління, звичаєве право, яке роками складалося на “волості”;

–водночас і на Середньому Подніпров’ї, незважаючи на жорстокі утиски з боку польських та литовських можновладців, продовжуються державотворчі процеси. Протягом років, під час повстань кінця XVI – першої третини XVII ст. ця земля стала практично самоуправною територією;

–саме визрівання державотворчої ідеї на Середньому Подніпров’ї у XVI – першій половині XVII ст. стало важливим підґрунтям для утворення Української козацької держави середини XVII ст.

1. Див: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1.

– С.19, 22, 82; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. 1991. – С.188.

2. Оріховський С. Напучення // Українська література в XIV-XVI ст. – К. 1988. – С.115.

3. Наукову розробку проблеми функціонування Української козацької держави зроблено В.Степанковим (Див.:

Степанков В. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648 –1657 роки): – Автореферат дис... док. іст. наук. – К., 1993.

- С.3 – 17), а також В.Смолієм та О.Гуржієм у статті “Становлення української феодальної державності” (// УДЖ. – 1992. № 10. – С.10 – 20).

4. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991; Терлецький О. Історія української держави. – Львів, 1924. – Т.2; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.2. – Мюнхен. 1966; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654. // Український історик. – 1965. – № 1 – 2.

5. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.103.